

Simpozij OBDOBJA 42

Felix Oliver Kohl

***Preko vode do svobode* Tomaža Kosmača kot postjugoslovanski roman?**

objavljeno v:

Andraž Jež (ur.): *Slovenska literatura in umetnost v družbenih kontekstih.*

Obdobja 42. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2023.

<https://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-42/>

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2023.

Obdobja (e-ISSN 2784-7152)

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta

PREKO VODE DO SVOBODE TOMAŽA KOSMAČA KOT POSTJUGOSLOVANSKI ROMAN?

Felix Oliver Kohl
Gradec
felix.kohl@hotmail.de

DOI: 10.4312/Obdobja.42.191-197

V prispevku se ukvarjam z vprašanjem, ali je roman *Preko vode do svobode* Tomaža Kosmača mogoče označiti kot postjugoslovanski roman. Koncept postjugoslovanske literature je sicer sporen, a največkrat zajame romane, ki se kritično ukvarjajo z Jugoslavijo in s stanjem v državah naslednicah. S tega vidika je obravnavani roman nedvomno mogoče prišteti k postjugoslovanski literaturi, saj zavzema sicer precej posebno, neangažirano, a vendar kritično držo tako do preteklosti kot tudi sedanosti.

Tomaž Kosmač, slovenski roman, postjugoslovanska literatura, Jugoslavija v slovenski literaturi

This article addresses whether Tomaž Kosmač's novel *Preko vode do svobode* (*Across the Water to Freedom*) can be described as a post-Yugoslav novel. The concept of post-Yugoslav literature is a contested one, but it most often encompasses novels that deal critically with Yugoslavia and the situation in its successor states. In this respect, the novel can undoubtedly be counted among post-Yugoslav literature because it takes a rather particular, unengaged, but nonetheless critical stance toward both the past and the present.

Tomaž Kosmač, Slovenian novel, post-Yugoslav literature, Yugoslavia in Slovenian literature

1 Postjugoslovansko literarno polje

Oznaka postjugoslovanska literatura se je v zadnjih letih v diskurzu o literaturah držav bivše Jugoslavije dodobra uveljavila, v slovenski literarni javnosti pa se doslej pojavlja le redko. Alojzija Zupan Sosič jo v svoji študiji slovenske književnosti po letu 1990 sicer uporablja, a z njo označuje le spremembe v literarnem sistemu, pogojene z razpadom Jugoslavije in slovensko osamosvojitvijo, kot sta izguba narodnoafirmativne vloge in privatizacija knjižnega trga (Zupan Sosič 2011: 94–95). Tukaj gre torej le za časovno oznako, ki poraja vprašanja, saj ni jasno, kdaj bi bilo te dobe konec.

V mednarodnem diskurzu pomeni nekaj drugega. Prvič označuje novi skupni literarni prostor, ki se je izoblikoval po razpadu nekoč skupnega prostora. Novinar Tim Judah je leta 2009 objavil odmeven esej o t. i. Jugosferi, v katerem je izpostavil skupne gospodarske, politične in pravne tendence ter različna sodelovanja na področju

bivše Jugoslavije, ki naj bi pokazali, da gre še vedno za prostor z mnogoterimi skupnostmi (Judah 2009). O zavesti o skupnem prostoru nenazadnje priča tudi pogosta raba pojma »region« za bivše države Jugoslavije. Elena Messner leta 2014 v monografiji o postjugoslovanski protivojni prozi vzporedno s tezo o Jugosferi piše o postjugoslovanskem literarnem polju, ki ga povezuje skupni jezik in s tem možnost posredovanja literature brez prevajanja. Od preloma tisočletja naprej je v tem prostoru mogoče zaznati željo po vnovičnem sodelovanju med državami, kar se izraža v prizadevanjih založb, organiziranju mednarodnih literarnih festivalov in podeljevanju nagrad (Messner 2014: 22–24). Pri tem gre mdr. tudi za izkoriščanje ekonomskega potenciala večjega trga, a Messner trdi, da interakcij na tem polju ne gre zreducirati na ekonomske interese, saj jih vedno spremljata protinacionalistični impetus in gesta sprave (prav tam: 26). Podobno kot Messner ga obravnavata tudi Tijana Matijević (2020: 16) in Andrea Lešić-Thomas (2019: 126), ki govorita o »transnacionalnem literarnem polju« oz. o »postkolonialnem policentričnem literarnem sistemu«. Jasno je, da slovenska literatura v tem polju že zaradi jezikovne ovire ne more zasedati enakovrednega položaja kot srbska, hrvaška in bosanska literatura. Zoran Milutinović (2021: 734) se je do koncepta postjugoslovanske literature opredelil izjemno kritično, mdr. meni, da gre za kanon besedil v štokavščini; slovenska, makedonska in albanska literatura pa naj bi bile povsem izključene. To nikakor ne velja za Gorana Vojnovića. Vsi njegovi romani so bili hitro prevedeni v bosanščino, hrvaščino in srbsščino in tudi stroka ga je priznala kot postjugoslovanskega avtorja (npr. Kowollik 2016). Pripadnost jugoslovanskemu literarnemu polju torej ni le vprašanje boja za moč, ampak se odloča tudi na vsebinski ravni, ki je pri Vojnoviću močno zavezana vprašanjem večkulturnih in večjezičnih identitet na prostoru bivše Jugoslavije.

2 Kaj je postjugoslovanska literatura?

Romani Gorana Vojnovića so dejansko dober primer postjugoslovanske literature. Ena od težav pojma pa je v tem, da ga ne uporablja samo literarna veda, temveč vsi akterji literarnega polja, zaradi česar je mogoče govoriti o določeni »anarhiji pojmov« (po Hempfer 1973) – obstajajo različna, pogosto tudi subjektivno pogojena mnenja, kaj vse spada med postjugoslovansko literaturo, in pojem se pogosto uporablja po svobodni volji ali služi le kot strategija trženja knjig, kot je kritično zapisal tudi Boris Postnikov (2012: 11). Robert Rakočević je v članku iz leta 2011 objavil eno redkih tipologij oz. definicij pojma. Razlikuje med štirimi tipi postjugoslovanske literature: 1) besedila, ki medbesedilno komunicirajo z jugoslovanskimi besedili; 2) besedila z jugoslovanskim ozadjem, ki so kritična do jugoslovanske ideologije; 3) besedila, ki so kritična do nacionalizma v državah naslednicah po razpadu Jugoslavije; ter 4) besedila avtorjev in avtoric v eksilu. Rakočevićeva tipologija odpira različna vprašanja, mdr. kaj sploh naj bi bila jugoslovanska literatura, in je hkrati precej široko zastavljena. Kljub temu dobro povzame splošno zavest o pojmu, ki ga je mogoče zaznati v raznih diskurzih. Predpono post- razume v Bhabhovem smislu, tj. kot nekaj, kar nikoli ni bilo v celoti preseženo. Jugoslavija v teh delih torej na različne

načine niha med preteklostjo in sedanostjo – Rakočević poudarja nujo pogleda nazaj, a hkrati tudi preseganja preteklosti v smislu novih začetkov. Kritičnost in protinacionalističnost kot glavni značilnosti postjugoslovanske literature izpostavlja tudi Svjetlan Lacko Vidulić (2015: 182), ki meni, da je »govor o postjugoslovanski literaturi po koncu jugoslavizma bolj zavezan kritični perspektivi sedanosti kot nostalgiji in bolj refleksivnemu kot restavrativnemu modusu«. ¹ Tijana Matijević (2020: 8) pojem označuje kot »učinkovito politično oznako protinacionalističnih, verjetno celo prointegracijskih, vendar nasploh protikonservativnih kulturnih izdelkov in konceptov«. Zato ga uporablja kot »zgodovinski pojem, ki označuje obdobje jugoslovanskih zgodovin in kultur, ki je, natančneje, obdobje razpadajoče Jugoslavije in vsega, kar nastaja iz njenih ruševin oz. kot njene posledice«. Lahko torej povzamemo, da gre pri postjugoslovanski literaturi za besedila, ki se večinoma kritično ukvarjajo z Jugoslavijo, njenim razpadom in stanjem v družbah držav kot posledico razpada. S tem stalno nihajo med sedanostjo in preteklostjo.

3 Potujoči spomin in potujoča identiteta

Značilno za postjugoslovansko literaturo je tudi, da ni ne geografsko ne jezikovno vezana na prostor bivše Jugoslavije. Jörg Plath je leta 2021 predstavil skupino romanov mlajših avtorjev, katerih protagonisti so otroci jugoslovanskih vojnih prebežnikov in se ukvarjajo z lastnimi koreninami, mdr. tako, da potujejo po državah bivše Jugoslavije. Posebnost teh romanov je, da so jih avtorji deloma napisali v nemščini ali italijanščini in so bili šele potem prevedeni v bosanščino, hrvaščino in srbsščino. ² Gre torej za izraz t. i. potujočega spomina (Erl 2017: 125–126): zaradi migracij, zlasti v povezavi z vojnami, je spomin na Jugoslavijo postal mednarodni in večkulturni proces. Potemtakem gre tudi skupno spominsko regijo (prav tam: 131) misliti kot transnacionalno polje, ki ga Beronja in Vervaeet imenujeta »Post-Yugoslav constellations« in ki ga, prav tako kot postjugoslovansko literaturo, zaznamuje spomin na Jugoslavijo in njen razpad, ampak tudi na njeno nadaljevanje na politični, družbeni in umetnostni ravni (Beronja, Vervaeet 2016: 5–6). Slovenija tudi v tem spominskem polju zaseda bolj obrobno mesto, saj po razmeroma hitri odcepitvi od Jugoslavije ni bila udeležena v jugoslovanskih vojnah in etničnih sporih, ki so zagotovo najpomembnejša in najspornejša tema postjugoslovanskega spominskega prostora. Vendar ima Jugoslavija tudi v slovenskem spominu pomembno vlogo, na kar nakaže močno prisotna jugonostalgija. O tej je na več mestih pisal Mitja Velikonja, ki raziskuje prakse t. i. novega jugoslavizma, torej vse mogoče prakse, v katerih Jugoslavija po svojem razpadu v virtualnem prostoru živi dalje (Velikonja 2014: 59). V Sloveniji po Velikonji obstajajo močne tendence k zavračanju »balkanskega« oz. jugoslovanskega

1 Prevodi iz tujejezičnih virov so delo F. O. K.

2 Gre za naslednje romane: *Wenn der Soldat das Grammophon repariert* (2006) Saše Stanišića, *Ovdje neće biti čuda* (2011) Gorana Ferčeca, *Dieci prugne ai fascisti* (2016) Elvire Mujčić, *Uhvati zeca* (2018) Lane Bastašić, *Die guten Tage* (2019) Marka Dinića, *Zorn und Stille* (2020) Sandre Gugić in *Das achte Kind* (2021) Alema Grabovca; v skupino bi lahko uvrstili še *Kissani Jugoslavia* (2014) Pajtima Statovca, *Girl at War* (2015) Sare Nović in tudi *Jugoslavija, moja dež' ela* (2012) Gorana Vojnovića.

Drugega, ki velja za neurejenega, eksotičnega, nazadnjaškega itn. Vendar obstajajo tudi prakse, ki Jugoslavijo predstavljajo kot pozitivno nasprotje današnji situaciji (prav tam: 79–80). Spomin na Jugoslavijo je torej kočljiva, a pomembna tema. To nenazadnje dokazujeta tudi razglasitev dneva spomina na žrtve komunističnega nasilja pod vlado Janeza Janše in njegova razveljavitev pod naslednjo vlado Roberta Goloba.

4 Kosmačev pogled med preteklostjo in sedanjostjo

Slovenska literatura je v zadnjem desetletju doživela občuten »zgodovinski obrat«, saj se je močno povečalo število literarnih del, ki se ukvarjajo z zgodovinskimi temami. Pri tem je mogoče zaznati tudi večje zanimanje za teme, povezane z Jugoslavijo. Tako so od leta 2012 naprej izšli štirje romani, ki se (mdr.) ukvarjajo s služenjem vojaškega roka v JLA: *Balkan Sobranie* (2012) Jožeta Snoja, *Preko vode do svobode* (2017) Tomaža Kosmača, *V Elvisovi sobi* (2018) Sebastijana Preglja ter *Jaka in Vane* (2020) Janija Virka. Nedvomno gre za enega najmočnejših spominskih mest v slovenskem kolektivnem spominu. Za večino Slovencev, starejših od 50 let, namreč predstavlja pomembno izkušnjo, ki se je moški pogosto spominjajo, saj je šlo za pomemben obred iniciacije. *Preko vode do svobode* Tomaža Kosmača med naštetimi romani izstopa po zasnovi, saj protagonist z imenom Tomaž Kosmač po tridesetih letih ponovno obiskuje kraje v Črni gori, kjer je v osemdesetih letih 20. stoletja služil vojaški rok. Delo po obliki spominja na prej omejene romane, v katerih se protagonisti podajajo na sled svojim koreninam, a imamo opraviti z drugačnim ozadjem. Glavna oseba v Črni gori nima družinskih vezi, prav tako o povodu za njegovo potovanje ne izvemo ničesar. Že sam začetek nam daje slutiti, da morda ne gre za najresnejši poskus osmišljanja lastne preteklosti:

Vojaški rok sem služil v Črni gori in po treh desetletjih sklenil obiskati kraje, kjer naj bi oficirji iz mene napravili pravega moškega. V Socialistični federativni republiki Jugoslaviji je veljala krilatica Če nisi bil vojak, tudi dedec ne boš nikoli. Zagnani uslužbenci armade so se močno trudili z mano, ampak na svoj izdelek danes najbrž ne bi bili ponosni, sem ironično pomislil, ko sem v Ljubljani izstopil iz avtobusa in se namenil k bankomatu. Skušal sem pobrati podporo, ki mi jo je nakazoval Center za socialno delo. Lahko sem se zanesel nanj. Nikdar ni zamujal z izplačilom. (Kosmač 2017: 5)

Od začetka se junak torej predstavlja kot antipod jugoslovanskemu idealu moškega. Pripovedovalec v linearnem kronološkem zaporedju izmenično pripoveduje o služenju vojaškega roka od samega začetka vse do konca in o vnovičnem obisku krajev. Vojaški rok se bralcu v Kosmačevem romanu ne prikaže kot nehumano mučenje, kot npr. v *Resničnosti* Lojzeta Kovačiča (1972): kljub zamudi v kasarno zaradi popivanja mu sotrpini pomagajo, ima dostop do kočljivega čtiva in se celo izkaže kot dober vojak. Da potem večkrat zabrede v težave, je povsem njegova krivda: zaradi pomanjkanja discipline je kaznovan in na koncu pristane v kazenski enoti na polotoku Prevlaka. Poskus samomora se klavrno izjalovi, tako da mu ne preostane nič drugega, kot da rok odsluži do konca. Tudi vnovično potovanje ne poteka po načrtih: vojašnica v Somboru

ima nove lastnike iz Rusije, ki ga po hitrem postopku vržejo ven; kolesarski izlet na Prevlako se konča s preveliko opitostjo, preden junak sploh pride do vojašnice. Prav tako ne vzpostavlja stikov s takratnimi kolegi, saj sploh ne ve, kaj delajo in ali so sploh živi.

Ana Geršak (2018) meni, da gre za jugonostalgichen roman in Kosmaču očita, da je »pripoved oropana vsakršne refleksije, pripovedovalec aktivno ignorira takrat (in kasneje) aktualne spore na Kosovu, vzpon nacionalizma ali kritiko sistema«. Če pogledamo natančneje, trditve ne držijo povsem. Resda je Kosmačeva glavna oseba ravnodušna do veliko stvari, toda nacionalizem odločno odklanja. Sodobajalčevo hvaljenje Slovencev, ki jih v nasprotju z domačimi gosti večkrat izpostavlja kot civilizirane, ga vidno moti. Tudi v vojski se izogiba vsakršnim poskusom nacionaliziranja in na svoje kolege, ki se družijo samo z rojaki, gleda kritično, sam pa se druží z Albanci. Tudi nepotrebno šikaniranje mejne policije obeh narodov predstavlja v negativni luči: »Politiki so dosegli svoje. Razpihnili so sovraštvo, ki desetletja ne bo pogašeno.« (Kosmač 2017: 12)

Do nacionalizma se opredeljuje negativno, a na svojstven način. Subverzivno se poigrava z njim, čeprav pri tem morda tudi kdaj prestopi meje okusnega – v Dubrovniku se hrvaških ponudnikov apartmajev otrese z oponašanjem črnogorskega govora, saj so črnogorski vojaki sodelovali pri obleganju Dubrovnika (prav tam: 10).

Tudi jugonostalgije Kosmaču ne moremo zares očitati. Sicer se do Jugoslavije mestoma opredeli pozitivno, a le takrat, ko gre za njegovo korist – naj bo to lažje potovanje (»Avtobus po razpadu SFRJ ni vozil direktno v Črno goro. Na referendumu sem glasoval proti osamosvojitvi prav zaradi takih reči. Čemu bi bil za odcepitev, moral na koncerte ali za počitnice na morju prestopati meje in v vlogi tujca s sabo vlačiti potni list? Z vsemi ljudmi sem se razumel, ne glede na narodnost.«; prav tam: 9) ali pa socialni sistem (»V prihodnosti se nisem videl na šihetu. Dal bom leto življenja, ostalih šestdeset bo Jugoslavija dala meni. Zaznaval sem jo skoraj kot Robina Hooda. Jemala je pridnim in dajala luftarjem. Narejena po moji meri.«; prav tam: 47). Tega ni mogoče označiti kot izrecno nostalgijo, saj Kosmač na drugih mestih podobno hvali prednosti socialnega sistema v Sloveniji. Najstniškega sebe sicer opisuje kot popolnoma predanega kozmopolitski ideji bratstva med narodi, a ne več kot to (prav tam: 37). Do idealov jugoslovanske vojske se nikoli ne opredeljuje pozitivno, kaj šele, da bi verjel v njeno smiselnost: JLA večkrat šaljivo imenuje za »partizane«, o služenju vojaškega roka pa meni, da ga je »treba dati skozi« (prav tam: 47). Tudi do partizanskega boja ne goji heroičnih spominov, čeprav gre za enega najpomembnejših vidikov jugoslovanskega kolektivnega spomina. Ironičen odnos do tega dela preteklosti se kaže že v samem naslovu romana: gre za znani izrek iz filma *Bitka na Neretvi*, ki ga vojaki v knjigi gledajo skupaj, vendar v njih namesto ponosa ali ganjenosti povzroča le posmeh: »Utopil se je, a razlegel se je krohot. Zaradi nenehnih ponovitev smo film znali na pamet. Prizor se nas ni dotaknil.« (prav tam: 26) Naslov poleg reference v sebi nosi še preneseni pomen. Pripovedovalec namreč pripoveduje, kako mu v vojski ni do plavanja, saj je dovoljeno samo na ukaz in je časovno omejeno

(prav tam: 104). Dostop do morja mu ni preprečen samo v Jugoslaviji, ampak tudi v sedanosti. Zanj je treba odšteti vstopnino, zaradi česar se ne odpravi kopat (prav tam: 68). Analogijo lahko torej beremo kot trditev, da ne v Jugoslaviji ne v državah naslednicah ni popolne svobode, saj si jo je vedno treba pridobiti s prilagoditvijo sistemu. Oba sistema pokaže v luči pomanjkljivosti: v služenju vojaškega roka ne vidi ne posebnega smisla ne užitka, vendar mu tudi novodobno dobičkarstvo Črnogorcev ni po godu.

Če postjugoslovansko literaturo torej razumemo kot kritičen komentar preteklosti in sedanosti Jugoslavije in njenih držav naslednic, je *Preko vode do svobode* torej gotovo mogoče označiti kot postjugoslovanski roman, četudi gre za posebno pisavo. V svojstvenem slogu pokaže, kako se je ideja o skupni državi enakih narodov že takrat začela rušiti in kaj je razvoj prinesel do danes. Roman v postjugoslovanskem literarnem polju zagotovo zaseda bolj obrobno mesto, kar pa je tudi simptomatično za Slovenijo v postjugoslovanskem spominskem polju, ki v najbolj krvavih in spornih dogodkih razpada Jugoslavije ni bila udeležena. Kosmač se tako zdi kot turist, ki malo raziskuje svojo preteklost, a odgovora ne pričakuje zares. S tem verjetno upodablja odnos marsikaterega Slovenca do nekoč skupne države.

Za konec naj se še vrnem k uvodnim besedam o slovenskem diskurzu o postjugoslovanski literaturi. Če pogledamo porast literarnih besedil, ki se ukvarjajo s polpreteklo zgodovino in s tem z Jugoslavijo oz. slovensko osamosvojitvijo v zadnjih desetih letih, bi lahko rekli, da se je postjugoslovansko obdobje v slovenski literaturi šele začelo. Naloga raziskovalcev je, da termin dosledno vpeljujejo v diskurz in raziskujejo ter opozarjajo na tovrstna besedila. Tako bo tudi slovenska literatura dobila svoje mesto na zemljevidu postjugoslovanske literature.

Vir

KOSMAČ, Tomaž, 2017: *Preko vode do svobode*. Maribor: Litera.

Literatura

- BERONJA, Vlad, VERVAET, Stijn, 2016: Introduction: After Yugoslavia – Memory on the Ruins of History. Vlad Beronja, Stijn Vervaeke (ur.): *Post-Yugoslav Constellations. Archive, Memory, and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture*. Berlin: de Gruyter. 1–22.
- ERLL, Astrid, 2017: *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler Verlag.
- GERŠAK, Ana, 2018: Kritika knjige *Preko vode do svobode*: nostalgična razglednica. *Dnevnik* 12. 7. 2018. <https://www.dnevnik.si/1042832716> (dostop 19. 5. 2023)
- HEMPFER, Klaus, 1973: *Gattungstheorie. Information und Synthese*. München: Fink.
- JUDAH, Tim, 2009: *Yugoslavia is Dead. Long Live the Yugosphere*. <https://www.lse.ac.uk/LSEE-Research-on-South-Eastern-Europe/Assets/Documents/Publications/Paper-Series-on-SEE/Yugosphere.pdf> (dostop 19. 5. 2023)
- KOWOLLIK, Eva, 2020: Das Leiden der Anderen? Scheitern und Chancen dialogischen Erinnerens in Goran Vojnovićs *Jugoslavija, moja dež'ela*. Eva Binder idr. (ur.): *Opfernarrative in transnationalen Kontexten*. Berlin, Boston: de Gruyter. 281–298.
- LACKO VIDULIĆ, Svjetlan, 2015: *Jugoslawische Literatur. Kurzer Abriss zur langen Geschichte eines*

- produktiven Phantoms. Boris Previšić, Svetlan Lacko Vidulić (ur.): *Traumata der Transition. Der Zerfall Jugoslawiens in interdisziplinärer Sicht*. Basel, Tübingen: Narr Francke Attempto. 161–182.
- LEŠIĆ-THOMAS, Andrea, 2019: Not Looking at a Coffee Mug. Bosnian-Herzegovinian, Yugoslav and Post-Yugoslav Literatures as Postcolonial Polycentric Literary Polysystems. Adrijana Marčetić idr. (ur.): *Yugoslav Literature: The Past, Present and Future of a Contested Notion*. Beograd: Čigoja štampa. 125–138.
- MATIJEVIĆ, Tijana, 2020: *From Post-Yugoslavia to the Female Continent: A Feminist Reading of Post-Yugoslav Literature*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- MESSNER, Elena, 2014: *Postjugoslawische Antikriegsprosa. Eine Einführung*. Wien: Turia & Kant.
- MILUTINOVIĆ, Zoran, 2021: A Note on the Meaning of the »Post« in Post-Yugoslav Literature. *Slavonic and East European Review* XCIX/4. 734–741.
- PLATH, Jörg, 2021: »Stell dich nicht auf Urlaub ein« – die Kinder jugoslawischer Kriegsflüchtlinge erobern in ihren Romanen eine Heimat zurück, die nie die ihre war. *Neue Zürcher Zeitung* 27. 9. 2021. <https://www.nzz.ch/feuilleton/die-kinder-jugoslawischer-kriegsfluechtlinge-und-ihre-heimat-ld.1642021?reduced=true> (dostop 19. 5. 2023)
- POSTNIKOV, Boris, 2012: *Postjugoslavenska knjiz' evnost?* Zagreb: Sandorf.
- RAKOČEVIĆ, Robert, 2011: Post-jugoslovenska književnost? Ogledala i fantomi. *Sarajevske sveske* 35–36. <http://www.sveske.ba/en/content/post-jugoslovenska-knjizevnost-ogledala-i-fantomi> (dostop 19. 5. 2023)
- VELIKONJA, Mitja, 2014: New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia. Dino Abazović, Mitja Velikonja (ur.): *Post-Yugoslavia: New Cultural and Political Perspectives*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan. 57–95.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2011: *Na pomolu sodobnosti ali o knjiz' evnosti in romanu*. Maribor: Litera.